

Tussen utopie en crisis

Van Frits Boterman verschenen eerder bij Uitgeverij De Arbeiderspers:

Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-heden (1996)

Terug naar Berlijn. Duitsland na de val van de Muur (1999)

Duitse dichters en denkers. Het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis (2008)

Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden (2013)

Duitse daders. De jodenvervolgning en de nazificatie van Nederland (1940-1945) (2015)

Het land van Merkel. Duitsland 2005-2017 (2017)

Frits Boterman
Tussen utopie en crisis

Nederland in het interbellum 1918-1940

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Bij het achterhalen van de rechthebbenden en het verkrijgen van toestemming voor het gebruik van de illustraties is de grootste zorgvuldigheid betracht. Mocht u echter menen dat uw recht niet is gehonoreerd, dan vragen wij u dit aan Uitgeverij De Arbeiderspers kenbaar te maken.

Copyright © 2021 Frits Boterman

Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van bv Uitgeverij De Arbeiderspers, Weteringschans 259, 1017 xj Amsterdam.

Omslagontwerp: Bram van Baal

Omslagfoto: *Bijenkorf Rotterdam, exterieur*. Architect W.M. Dudok

© Collectie Het Nieuwe Instituut/DUDOK, n36 (fotograaf onbekend)

Portret auteur: Carmen Fredenthal

Typografie: Perfect Service

ISBN 978 90 295 4368 2 / NUR 320

www.arbeiderspers.nl

INHOUD

Woord vooraf	7
Inleiding	11

DEEL I – DE JAREN TWINTIG

I	Nederland en Duitsland en de ‘oercatastrofe’	29
II	Nederland na de Eerste Wereldoorlog	53
III	Culturele consequenties van de ‘oercatastrofe’ van de Eerste Wereldoorlog: nieuwe stromingen en bewegingen	73
IV	Nederland en het Duitse expressionisme en dadaïsme	106
V	Nederland en de avant-garde: De Stijl, Bauhaus, dadaïsme, constructivisme en het nieuwe bouwen	134
VI	Duitsland in Nederland: invloed van de Duitse cultuur en cultuurbemiddelaars	176
VII	Marsman, Huizinga en Ter Braak en hun verhouding tot Duitsland	208

DEEL II – CRISISJAREN

VIII	Binnenlands-politieke problemen en de reacties in de pers en de kunstwereld op nazi-Duitsland	239
------	---	-----

ix	Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk en de Nederlandse buitenlandse politiek	283
x	De culturele breuk in de jaren dertig: meer politiek engagement, nationalisme en realisme	319
xi	De receptie van Duitse literatuur en exilliteratuur	358
xii	Nazi-Duitsland als binnenlands-politiek thema: het Nederlandse fascisme en de NSB	377
xiii	Natie en democratie: De SDAP en Eenheid door Democratie (EDD)	416
xiv	Culturele breuk en politiek engagement (1930-1935)	454
xv	De strijd tegen Hitler en Mussert: het Comité van Waakzaamheid van antinationaalsocialistische intellectuelen (1936-1940)	491
	Slotbeschouwing: tussen utopie en crisis	537
	Lijst van afkortingen	559
	Noten	563
	Literatuur	687
	Register	747

Woord vooraf

Het interbellum heeft mijn leven lang een grote aantrekkingskracht op mij uitgeoefend, vooral vanwege de Weimarrepubliek. In geen enkele periode zijn Duitsland en Nederland zo met elkaar verbonden geweest op cultureel en politiek gebied als toen. De Nederlandse politieke en sociaal-economische geschiedenis van de jaren twintig en dertig is in de loop van de tijd weliswaar uitvoerig beschreven, maar de cultuurgeschiedenis van Nederland in die periode is nog steeds een stiefkind en is sterk verbrokkeld. Er zijn heel veel specialistische deelstudies en artikelen op het gebied van de beeldende kunst, literatuur, muziek, filosofie en wetenschap verschenen, maar er bestaat op dit terrein nog geen handzaam overzichtswerk over deze periode. Dit boek is in eerste instantie geschreven voor studenten, mijn lievelingspubliek, maar natuurlijk ook voor andere geïnteresseerden. Het wil voldoen aan de behoefte aan overzicht, dat hard nodig is in tijden van verwarring.

De hoofdthese van dit boek is dat de Eerste Wereldoorlog voor een grote breukervaring in de Europese cultuur heeft gezorgd, die ook in Nederland luid nagalmde. De effecten van deze vier jaar durende 'oercatastrofe' gingen niet aan Nederland voorbij en vormen een blinde vlek in de Nederlandse historiografie, vooral als het gaat om cultuur, wetenschap en kunst. Cultuurgeschiedenis en ideeëngeschiedenis bieden niet alleen een blik op het leven en werk van de culturele en wetenschappelijke elite, maar ook een mogelijkheid om zicht te krijgen op de ideeën en idealen die achter politieke partijen, ideologieën en stromingen verscholen gingen; dat geldt niet alleen voor de driehoek van het liberalisme, het confessionalisme en het socialisme, maar ook voor het Italiaanse fascisme en het nationaal-socialisme van Hitler. In het interbellum, en zeker in de turbulente jaren dertig, raakten cultuur en politieke macht nauw met elkaar verweven. Intellectuelen, wetenschappers, schrijvers en kunstenaars kwamen met

de politiek in aanraking. Velen zwichtten ten koste van de onafhankelijke geest en het kritisch vermogen voor de totalitaire verleiding, anderen kozen voor verzet tegen het nationaalsocialisme, de NSB en het communisme.

Dit boek is een poging het beeld van het interbellum bij te stellen. Lange tijd is de nadruk gelegd op de crisisjaren, maar dat doet tekort aan de moderne optimistische en visionaire aspecten van deze periode. Wat naar voren komt is geen eenduidig, maar juist een ambivalent beeld van de moderniteit. De combinatie van optimisme en pessimisme, modern en antimodern, progressieve en reactionaire krachten, kortom storm en windstilte, is kenmerkend voor het interbellum. Het besef te leven tussen twee werelden, utopisme en realisme, vernieuwing en traditie, droom en daad, was allesoverheersend. De Eerste Wereldoorlog bracht rancuneuze pessimisten en ressentimentsprofeten voort, maar ook dromers, utopisten en idealisten. Het gaat in dit boek erom het verguisde beeld van het interbellum te overwinnen door een poging tot synthese, een vorm van integrale geschiedschrijving, om met Jan Romein te spreken.

De problemen van modernisering, democratisering en internationalisering zijn abstracte verschijnselen, maar ze zijn uiteindelijk het resultaat van menselijk handelen en denken en van politieke en sociaaleconomische ontwikkelingen. De Nederlandse geschiedenis is bovendien tot nu toe, uitzonderingen daargelaten, te veel vanuit een nationaal en te weinig vanuit een internationaal perspectief bekeken. De Duitse cultuur speelde in het interbellum een essentiële rol voor veel Nederlandse cultuurdragers. Daarom zullen vooral de Nederlands-Duitse relaties en wisselwerkingen op politiek en cultureel gebied als een rode draad door het boek lopen.

De onzekere tijden waarin we nu leven, roepen terecht vergelijkingen op met het interbellum, vooral met de crisisjaren. Een grondige analyse is echter nodig om parallellen en verschillen tussen onze tijd en het verleden beter te zien en ruimte te bieden aan de belevingswereld van de tijdgenoten. Dit boek wil ook een antwoord geven op de huidige tendens van de puur biografische benadering van de geschiedenis die de bredere historische context verwaarloost en zich in allerlei persoonlijke details verliest. De vele biografieën en familiegeschiedenissen zijn op zich een goede manier om te weten te komen hoe mensen in een bepaalde periode dachten, leefden en handelden en welke keuzes ze maakten, maar de geschiedenis uitsluitend reduceren tot de individuele levenssfeer doet te-

kort aan het grotere geheel van culturele, sociale en politieke processen en ontwikkelingen die mede door ideeën en ideologieën worden bepaald. De samenhang tussen het leven en werk van een persoon en de historische context is van belang om de rol van de culturele elite in het interbellum – kunstenaars, wetenschappers en intellectuelen – beter te begrijpen en te analyseren.

Zonder hulp kon zo'n omvangrijk boek niet geschreven worden. Op de allereerste plaats gaat mijn grote dank uit naar Michel van de Waart van De Arbeiderspers, die het gehele manuscript heeft gelezen en van deskundig commentaar heeft voorzien. Verder wil ik Marjet Brolsma zeer bedanken voor haar vele waardevolle op- en aanmerkingen, en Henriëtte Kroon, die de oorspronkelijke versie van het boek heeft geredigeerd. Ten slotte bedank ik ook Marja Verburg en Jacco Pekelder hartelijk voor het lezen van delen van het boek.

Ik draag het boek op aan mijn vader, die het interbellum zelf heeft meegemaakt en ook het vervolg: de Tweede Wereldoorlog.

Uiteraard blijf ik zelf geheel en al verantwoordelijk voor de inhoud van het boek.

Frits Boterman, december 2020

Inleiding

Een zoekende tijd is vanzelf ook een dwalende tijd
– Clara Wichmann

In dit boek zal het culturele leven in Nederland tijdens het interbellum (1918-1940) beschreven en geanalyseerd worden. Tot nu toe is er geen overzichtswerk verschenen waarin, in samenhang met politieke en ook economische ontwikkelingen, de verschillende cultuuruitingen en -stromingen in de jaren 1918-1940 aan bod komen. Sinds de eeuwwisseling is de belangstelling voor het interbellum gegroeid, zeker toen de financieel-economische crisis in de westerse wereld vanaf 2008, de eurocrisis en de huidige coronacrisis steeds meer vergelijkingen oproepen met de jaren twintig en dertig. Doemdenkers en cultuurpessimisten als de Duitse cultuurfilosoof Oswald Spengler (1880-1936) staan de laatste tijd in het middelpunt van de belangstelling. Ook de aandacht voor andere intellectuelen uit het interbellum, zoals Julien Benda (1867-1956), Carl Schmitt (1888-1985), José Ortega y Gasset (1883-1955), Menno ter Braak (1902-1940), Carry van Bruggen (1881-1932), Johan Huizinga (1872-1945), George van den Bergh (1890-1966), Theodor W. Adorno (1903-1969) en Antonio Gramsci (1891-1937), neemt toe in de hoop om allerlei redenen de huidige problematiek te kunnen spiegelen aan het verleden.¹ De Eerste Wereldoorlog met de consequenties daarvan en ook de deprimerende jaren dertig gelden in de huidige turbulente tijd weer als afschrikwekkend voorbeeld en als een waarschuwing. Het eindtijd- of doemdenken – het besef van de crisis van de westerse cultuur – heeft gezien de Spenglerhousse een hoge vlucht genomen, hoewel het hedendaagse cultuurpessimisme geheel andere oorzaken heeft. Dit wordt eerder veroorzaakt door de angst om de verworven welvaart en controle te verliezen, meer door een teveel aan individualisme dan een tekort daaraan en meer door een teveel aan verleden dan het vooruitzicht op een florissante toekomst. Vooruitgang en economische groei zijn geen vanzelfsprekendheid meer. De solidariteitsgedachte van het socialisme is verdwenen; tegelijkertijd is het

ationale gemeenschapsdenken of het zoeken van een groepsidentiteit in opmars. Bepaalde 'foute' tradities van een verkeerd verleden zijn lange tijd getaboëiseerd, maar de 'karrensporen onder het asfalt' (in de woorden van Maarten Brands) worden overal in Europa weer zichtbaar. De parallellen met de jaren twintig en dertig zijn voor doemdenkers en utopisten om verschillende redenen aantrekkelijk, maar een vergelijking geeft pas meer inzicht na een grondige analyse van het interbellum. Dan pas kunnen we de verschillen en overeenkomsten beter zien. Historisch onderzoek kan worden gestimuleerd door de actualiteit, maar de geschiedwetenschap mag nooit als handelingsimperatief dienen voor de huidige tijd. Door het oprukkende rechts-populisme staat de wetenschap op het ogenblik toch al onder druk; nepnieuws, prestatiedruk, de verleiding van macht en commerciële belangen in de academische wereld, een groeiende twijfel aan kennis en feiten en te veel simplisme en anti-elitisme bedreigen de analyse en vragen om de vergroting van kennis en waarheidsvinding.

De hoofdthese van dit boek is dat de 'oercatastrofe' van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) ook in Nederland voor grote twijfels en bezorgdheid over de stand van de westerse beschaving en voor een crisis der zekerheden heeft gezorgd. Deze onzekerheid had op politiek, sociaal en cultureel en wetenschappelijk gebied grote consequenties. Ook Nederland werd het toneel van een cultuurstrijd tussen verschillende stromingen en ideeën over een andere of betere wereld. Deze studie gaat grotendeels over de vraag hoe de verschillende culturele en ook politieke stromingen en personen met deze cultuurcrisis zijn omgegaan, welke antwoorden ze daarop hebben geformuleerd en welke remedies ze hebben aangedragen om de crisis op te lossen.

Daarbij moet worden gezegd dat dit boek geen literatuur-, kunst- of wetenschapsgeschiedenis is. Cultuur wordt hier op een brede manier opgevat en bevat, naast artistieke en intellectuele uitingen (van literatuur tot beeldende kunst, van filosofie tot geschiedwetenschappen), ook beschouwingen over cultuur en samenleving, en wetenschappelijke verhandelingen op het gebied van filosofie en kunst- en literatuurkritiek. De cultuurcrisis die door velen in het interbellum werd gevoeld, bood niet alleen kansen voor een betere toekomst en voor het omarmen van een nieuwe moderne tijd, maar leidde ook tot cultuurpessimisme en vertwijfeling, een eindtijdbesef. Het interbellum was een tussentijd en had in Nederland een eigen, sterk ambivalent karakter, dat liep van hooggestemd idealisme tot realisme, van links utopisme tot nieuwe zakelijkheid, van vernieuwing tot

traditie, van emancipatie en vooruitgang tot rancune en nationalistisch en racistisch denken. Achter al deze cultuuropvattingen gingen direct of indirect politieke opvattingen en posities schuil die zonder de politieke en economische ontwikkelingen in Nederland en Europa niet te begrijpen zijn.

Ik beschouw het interbellum als een zelfstandige periode die weliswaar tussen twee wereldoorlogen ingeklemd zat, dus een voor- en een nageschiedenis heeft, maar duidelijk haar eigen identiteit, dynamiek en karakter had. De periode is een van de fasen in het moderniserings-, emancipatie- en democratiseringsproces in Nederland dat deels door binnenlands-politieke, sociaaleconomische en culturele factoren en deels door buitenlandse ontwikkelingen, vooral de dramatische gebeurtenissen in Duitsland, werd veroorzaakt. De belangrijkste thema's in de debatten en discussies gaan over de voortschrijdende en tegelijkertijd stagnerende democratisering en de nivellering door de massacultuur; de toenemende internationalisering versus nationale identiteit en eigenheid; en de tegenstellingen en paradoxen van de moderniteit. De disharmonie tussen individu en gemeenschap, spiritualiteit en materialisme, geloof en rationalisme, en de diepe politieke en sociale scheidslijnen zijn kenmerkend voor het interbellum. Nederland stond in de jaren twintig op de drempel van de moderne tijd, maar werd door de ontwikkelingen tijdens de crisisjaren ernstig gefrustreerd; de modernisering stagneerde. De parlementaire democratie stond in het interbellum zwaar onder druk en pas na 1945 leerde ons land van de fouten van de neutraliteitspolitiek, van de totalitaire verleiding en van de kwetsbaarheid van de democratie en de rechtsstaat. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw bereikte de welvaart ook brede lagen van de bevolking en kwamen de ontzuiling en de ontkerkelijking in een stroomversnelling. De verworvenheden van die periode van emancipatie, democratisering en secularisatie staan sinds die tijd voor het eerst zwaar onder druk.

SCHEEF BEELD DOOR DE OORLOG

De jaren twintig en dertig hebben twee erfenissen nagelaten. Ten eerste de belofte van een moderne tijd, en ten tweede de economische en politieke crisis van de jaren dertig als aanloop tot de negatieve ervaringen van onderdrukking en vervolging tijdens de Duitse bezetting (1940-1945).

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog werd de vooroorlogse periode lange tijd in het licht gezien van het naderend onheil van de oorlog. Daarbij hebben historici sterk de nadruk gelegd op de sombere jaren dertig vol economische malaise en vooral de hoge werkloosheid, de opkomst van de NSB van Anton Mussert (1894-1946) (bijna 8 procent in 1935) en de politieke machteloosheid. Ons land was volgens Hermann von der Dunk een 'meisjesinternaat' en de Nederlandse cultuur verkeerde in een windstilte, 'als een windstil afgelegene tuin in een omringend landschap van eruptieve aardschokken en stormen'.² De meidagen van 1940 werden voorgesteld als de grootste cesuur in de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw. Het beeld van deze vooroorlogse jaren is lange tijd bepaald door *Voorspel*, het eerste deel van Loe de Jongs indrukwekkende magnum opus, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.³ Hierin uitte hij stevige kritiek op het Nederlandse neutralisme en de slappe houding van minister-president Hendrikus Colijn (1869-1944) ('Gaaf u maar rustig slapen'), die medeverantwoordelijk zou zijn voor de snelle capitulatie van Nederland op 14 mei 1940. Dit negatieve oordeel over de ARP-politicus stond in schril contrast met het beeld van Colijn in de jaren dertig als de sterke man, de stoere stuurman aan het roer van het schip van staat, als een man van gezag.⁴ De vraag is of Colijn, gezien de internationale situatie, anders had kunnen handelen. Hij hield vast aan de neutraliteitspolitiek en hoopte tevergeefs op de steun van de Britten bij een aanval van nazi-Duitsland op Nederland; tegelijkertijd moest hij rekening houden met de economische relatie met Duitsland.⁵ Door zijn autoritaire optreden wist hij de NSB de wind uit de zeilen te nemen, maar hij was zelf niet wars van antiparlementair handelen.

In de jaren na de oorlog wilde men lering trekken uit de fouten van voor 1940. De 'slaapwandeling' (H. Daalder) van de jaren dertig mocht niet herhaald worden. Nederland maakte zich los van het neutralisme. Ons land sloot zich aan bij de Verenigde Naties (VN), de NAVO en de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS), en vervolgens in 1958 bij de Europese Economische Gemeenschap (EEG). De geschiedschrijving over het interbellum is lange tijd door dit denken in goed en fout sterk beïnvloed en heeft hierdoor een vertekend beeld opgeleverd van de periode tussen de twee wereldoorlogen.⁶ De historicus J.C.H. Blom heeft al in 1983 in zijn oratie, *In de ban van goed en fout?*, getracht dit zwart-witdenken met terugwerkende kracht te ontzenuwen en gepleit voor een professionelere en minder moralistische benadering van de oorlog.⁷ Dit moralisme gold

ook voor de beoordeling van de positie van intellectuelen, wetenschappers en cultuurdragers in de vooroorlogse periode. Het naoorlogse overwinnaarsperspectief betekende of een complete veroordeling van leden van de wetenschappelijke en culturele elite die in 1940-1945 voor het nazisme hadden gekozen c.q. hadden gesympathiseerd of gecollaboreerd. Of er werd een scherp onderscheid gemaakt tussen hun politieke keuzes en hun wetenschappelijke of artistieke werk.⁸ In werkelijkheid was er meer vervlechting tussen de wetenschap en cultuur enerzijds en de politiek anderzijds dan meestal wordt aangenomen.

Bij de beoordeling van het neorealisme, ook wel magisch realisme, in de Nederlandse schilderkunst, valt op dat vertegenwoordigers van deze kunststroming zoals Carel Willink (1900-1983), Raoul Hynckes (1893-1973), Wim Schuhmacher (1894-1986) en Pyke Koch (1901-1991) na de oorlog in het beklagdenbankje werden geplaatst en door het modernisme van de abstracte schilderkunst werden verdrongen. Na 1945 drong het modernisme ons land binnen en zetten de Cobrabeweging en de Vijftigers zich fel af tegen de vooroorlogse generaties. De bestudering van het werk van de dichter-schilder Lucebert (1924-1994) laat inmiddels een verband zien tussen collaboratie tijdens de oorlog en de experimentele poëzie van na de oorlog.⁹ In de jaren zestig van de vorige eeuw vond een canonisering en mythologisering plaats van de links-revolutionaire artistieke en politieke voorhoede van de jaren twintig.¹⁰ Lange tijd werd het neorealisme volgens het naoorlogse goed-foutschema beoordeeld. Ook verschillende wetenschappers werden op grond van hun politieke keuzes beoordeeld en veroordeeld, hoewel hun opvattingen in die jaren vaak normaal waren en gerespecteerd werden. Dat geldt onder meer voor de eugenetica en de volkskunde. Door onze naoorlogse bril is er een vertekend beeld ontstaan, dat geen recht doet aan de tijd waarin deze ideeën zijn ontstaan. Ook de beoordeling van nazi-Duitsland is niet los te zien van de toenmalige opvattingen.

Het bekende schilderij van Pyke Koch uit 1938, *Zelfportret met zwarte band*, dat in 1942 werd afgebeeld op *De Schouw*, het tijdschrift van de Kultuurkamer, staat symbool voor een depreciërende houding ten opzichte van deze neorealistische schilderkunst. Koch zou later ontkennen dat zijn schilderij iets met het fascisme te maken had, maar hij was sinds 1934 lid van de fascistische organisatie Verdinaso en bewonderaar van de fascistische dictator Benito Mussolini (1883-1945). Hij werd door zijn vriend, de dichter en kunstcriticus Jan Engelman (1900-1972), als een 'overtuigd

nationaalsocialist' afgeschilderd. Koch heeft geprobeerd dit beeld later uit te wissen. In 1941 distantieerde hij zich van het fascisme.¹¹ Belangrijker dan hem en andere kunstenaars en schrijvers te veroordelen is de vraag waarom zij sympathie kregen voor het fascisme.

De sterke neiging na de oorlog om ook de artistieke en intellectuele stromingen en hun vertegenwoordigers de maat van goed en fout te nemen heeft niet geleid tot een heldere analyse of een genuanceerdere beoordeling van de internationale contacten en wisselwerkingen in de jaren twintig en dertig in het algemeen en van de Nederlands-Duitse relatie en de Nederlandse houding ten opzichte van het nazisme in het bijzonder. Natuurlijk is een achterafperspectief onvermijdelijk ('the benefit of hindsight'), ook in het geval van Pyke Koch, maar tegelijkertijd is het kwalijk om een finalistisch standpunt in te nemen. Het interbellum is niet uitsluitend als voorgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en/of de Holocaust of als 'stilte voor de storm' te beschouwen. De beoordeling van de zelfmoord van de belangrijkste essayist van het interbellum Menno ter Braak op 14 mei 1940 is in dit verband exemplarisch. Moet de zelfmoord gerelateerd worden aan de verwarrende meidagen van 1940, dat wil zeggen aan de angst voor de Duitse bezetting en eventuele gijzeling of gevangenneming? Was hij een polemist zonder illusies ten opzichte van het kwaad van nazi-Duitsland? Stierf hij uit een 'laatste protest' tegen de barbarij van Adolf Hitler (1889-1945)? Of was het fatalisme, pure wanhoop, zag hij geen uitweg meer? Of ligt de oorzaak van de zelfmoord in de depressieve aanleg van Ter Braak?¹² Of lagen de oorzaken van zijn zelfdoding dieper, in de crisis der zekerheden en machteloosheid van de intellectueel?

POLITIEKE NAÏVITEIT?

Elke generatie historici creëert haar eigen historische beeld, dat gedomineerd wordt door een aantal interpretaties van het verleden waarover in bepaalde kringen een zekere mate van consensus bestaat. Een van die aandnames van na de Tweede Wereldoorlog was dat Nederlanders vóór 1940 nauwelijks doorhadden hoe misdadig het naziregime was, zoals Loe de Jong beweert. Dit beeld wordt de laatste tijd door verschillende historici bestreden en gecorrigeerd. Volgens een oudere generatie historici werd Nederland tijdens het interbellum gekenmerkt door politieke naïviteit,

argeloosheid en zelfgenoegzaamheid. De neutraliteitspolitiek van Colijn had ons land weerloos gemaakt ten opzichte van nazi-Duitsland. Politici hadden gefaald, de legerleiding was niet voorbereid op een oorlog, het militair materieel was verouderd, en de meeste burgers waren slecht voorgelicht over wat zich in nazi-Duitsland afspeelde. Nederland was volgens Von der Dunk een stille vijver, een natie die zich door dijken tegen de zee, maar vooral tegen de moderne tijd beschermde.¹³ Deze immobiliteitstheorie is inmiddels achterhaald.¹⁴ Dit beeld is al gedeeltelijk ontzenuwd, zowel door studies en artikelen van Hans Righart, Léon Hanssen en Madelon de Keizer, als door die van Frank van Vree over de Nederlandse pers en Duitsland en van Paul Stoop over de Duitse druk op de Nederlandse pers.¹⁵ Maar op cultureel gebied is er nog veel werk te verrichten. Velen in Nederland waren zich in het interbellum en zeker in de jaren dertig wel degelijk bewust van de gevaarlijke en stormachtige ontwikkelingen die zich in Duitsland en Europa voordeden. Men was ook goed op de hoogte van de ontwikkelingen in het Italië van Benito Mussolini. De sympathie voor de duce en het fascisme bleef niet beperkt tot een kleine groep rechts-extremisten in Nederland. De meeste Nederlanders ervoeren het interbellum niet als een 'vredige, ordelijke en duffe tijd', zoals Von der Dunk beweert, maar als een dynamische en ook een onzekere, onrustige en verscheurde tijd, als een samenleving op drift. Dat wil niet zeggen dat het oordeel van de tijdgenoten over nazi-Duitsland, de NSB en het antisemitisme in alle opzichten afgewogen of adequaat was. Menigeen bekeek deze problemen vanuit zijn of haar eigen verzuilde koker, of probeerde verder te kijken. Bovendien werd het politieke en economische klimaat vanaf 1929-1930 door de economische crisis steeds guurder en werden het fascisme en communisme meer en meer als een bedreiging gezien. Vanaf 1930, en zeker na Hitlers machtsovername in januari 1933, waren niet alleen sociaaldemocraten en vrijzinnig democraten, maar ook protestants-christelijke organisaties en tal van intellectuelen, cultuurdragers en wetenschappers bezorgd over de ontwikkelingen in Duitsland. Zij uitten protesten, schreven manifesten en richtten allerlei comités en organisaties op om tegen het 'bruine' gevaar te waarschuwen. Ook hielpen zij individueel of gezamenlijk vervolgd, vluchtelingen en slachtoffers. Het Comité van Waakzaamheid is hiervan het bekendste voorbeeld. De toenmalige minister-president Colijn ging in 1934 zogenaamd op vakantie in Duitsland om zich via bioscoopbezoek van het nazisme op de hoogte te stellen.¹⁶ De jaren dertig laten veel activiteiten van schrijvers, kunstenaars, wetenschappers en intellectuelen zien in

reactie op en als protest tegen de gebeurtenissen in nazi-Duitsland. Daarentegen was er in bepaalde kringen een naïeve, vergoelijkende houding, gedeeltelijke instemming met, ja zelfs enthousiasme voor het fascisme en het nazisme; niet alleen bij de Nederlandse nationaalsocialisten en fascistten, maar ook in confessionele en rechts-liberale milieus en zelfs in sociaaldemocratische kringen.

Naast het dogmatisch zwart-witdenken en vormen van idealistisch verzet tegen het fascisme waren er ook al tijdgenoten die zich op een realistische manier tegen de neutrale tijdgeest verzetten. Jacques de Kadt (1897-1988) en Frans Goedhart (1904-1990), allebei ex-communisten, zijn daarvan voorbeelden. Zij verzetten zich tegen al te naïeve opvattingen over de bedoelingen van Hitler c.s. Zij voorzagen een oorlog met nazi-Duitsland en waarschuwden ook tegen de dreiging van de Sovjet-Unie. Ook anderen kwamen met haarscherpe analyses van het fascisme en het nazisme, zoals Willem Bongers (1876-1940), George van den Bergh, Gerrit Jan van Heuven Goedhart (1901-1956) en Menno ter Braak. De historicus Johan Huizinga achtte het noodzakelijk dat de burgerlijke cultuur, ondanks al zijn pessimistische kritiek op het culturele en morele verval, verdedigd moest worden tegen het hypernationalisme, zoals blijkt uit zijn befaamde *In de schaduwen van morgen* uit 1935.

CULTUREEL PROVINCIALISME?

De tweede mythe die ontkracht moet worden, is de vermeende afzijdigheid van de Nederlandse culturele elite tijdens het interbellum. Lange tijd is geloofd in de mythe van het Nederlandse provincialisme. Was Nederland vóór 1940 inderdaad dat ‘meisjesinternaat’ van Hermann von der Dunk?¹⁷ Was Nederland een ‘hortus conclusus’, een gesloten tuin waarin het zicht op de buitenwereld beperkt was, zoals Joost Gijswijt schrijft?¹⁸ Met andere woorden: was er sprake van een cultureel neutraliteitsdenken en isolationisme? Bevond Nederland zich tijdens dit turbulente tijdperk in een ‘windstilte’, schermde Nederland zich af van de moderne tijd, was ons land alleen maar burgerlijk-verzuimd, conservatief-confessioneel, in zichzelf gekeerd, preuts, deugdzaam, zoals velen beweren?¹⁹ Ook de opmerking van de historicus E.H. Kossmann spreekt voor zich: ‘Geen van de grote letterkundige of artistieke vernieuwingen uit het Europa van deze periode heeft in de Lage Landen werkelijk invloed uitgeoefend op de

discussie over de maatschappij.²⁰ Maar de mythe van een cultureel leven bezijden de moderne internationale en Europese kunststromingen en politieke ontwikkelingen, vooral in de jaren dertig, wordt hier mijns inziens ten onrechte in stand gehouden.

Mijn stelling is dat Nederlandse intellectuelen, academici en kunstenaars, meer dan beweerd werd en wordt, wel degelijk deelnamen aan het Europese debat over de moderniteit, de democratisering en de internationalisering, zij het natuurlijk wel op een Nederlandse wijze. Zij bevrijdden zich uit de beknellende provinciale en de bekrompen confessionele sfeer, en maakten deel uit van het intellectuele en artistieke leven in Europa en met name in Duitsland. Zij deden dat ondanks de neutraliteit van Nederland in de periode 1914-1918. In die zin zijn de effecten van de Eerste Wereldoorlog niet aan ons land voorbijgegaan, zoals de historicus Maarten Brands in 1997 beweerde. 'Door het niet aan den lijve ervaren van deze wereldramp, miste ons land een cruciale wissel van de moderne geschiedenis van ons continent. Het station van de ondergang van het oude Europa [...] werd daardoor vrijwel ongemerkt gepasseerd.' De Tweede Wereldoorlog kon volgens hem 'zo'n overrompelend en niet voorbijgaand effect' op Nederland hebben gehad omdat de Eerste Wereldoorlog 'een blinde vlek in het historisch bewustzijn' is.²¹ Hoewel de stelling van Brands deels klopt (zeker in verband met de Jodenvervolging door de nazi's is het volgens hem 'onmisbaar' de Eerste Wereldoorlog te bestuderen om de Tweede als 'vervolgramp' te begrijpen),²² heeft de Eerste Wereldoorlog, de 'wereldramp', wel degelijk diepe sporen nagelaten. Vooral op cultureel gebied ontstond een sterk crisisbesef en dat is de blinde vlek in de historiografie. Dit laat uiteraard onverlet dat er grote verschillen zijn tussen Nederland en de strijdende landen, zeker als het gaat om het leed van de vele oorlogsslachtoffers en gewonden.

Behalve een voorgeschiedenis was het interbellum vooral ook nágeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Dat geldt zeker voor de jaren twintig. De term 'interbellum' gaat strikt genomen niet op voor Nederland, omdat het buiten de Eerste Wereldoorlog was gebeven, zoals Hans Righart en Léon Hanssen terecht hebben opgemerkt.²³ Hooguit zou men in het Nederlandse geval kunnen spreken van een antebellum wanneer het gaat over de twee decennia voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Hoewel Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog in juridische zin neutraal was gebeven, was het niet onaantastbaar voor de psychologische en culturele effecten van de vier jaar durende 'oercatastrofe'.

Wat deze periode zo interessant maakt, zijn niet alleen de lijnen en patronen die doorgetrokken kunnen worden naar de Tweede Wereldoorlog (welke ontwikkelingen en stellingnames in de jaren dertig werkten door tijdens de bezetting, in het verzet en de collaboratie?), maar ook hoe Nederland de periode voor 1940 ervaren heeft en hoe het de ontwikkelingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog heeft doorgemaakt. Wil men de Tweede Wereldoorlog begrijpen, dan moet men zich met de Eerste Wereldoorlog bezighouden. Bovendien was er meer continuïteit met de negentiende eeuw op cultureel en politiek terrein dan het op eerste gezicht lijkt.

Hoewel de Eerste Wereldoorlog geen (grote) rol speelt in ons collectief geheugen, is de wetenschappelijke belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog²⁴ en in mindere mate voor het interbellum gedurende de laatste jaren sterk gegroeid. Studies van jongere historici, zoals Ismee Tames, Ewoud Kieft en Marjet Brolsma, hebben de stelling van het culturele en intellectuele isolement van Nederland gerelativeerd.²⁵ Er werd in Nederland in 1914-1918 wel degelijk gediscussieerd over (internationaal) recht, neutraliteit, vrede en democratie zoals Ismee Tames in haar boek *Oorlog voor onze gedachten* (2006) uiteen heeft gezet. Historici als Pieter Geyl (1887-1966), G.W. Kernkamp (1864-1943), Nicolas Japikse (1872-1944) en Herman Theodoor Colenbrander (1871-1945), en juristen als Cornelis van Vollenhoven (1874-1933) en J.A. van Hamel (1880-1964) hebben zich uitvoerig met de oorlog van 1914-1918 beziggehouden.²⁶ Kortom, Nederland was zeker niet geïsoleerd en kwam niet in alle opzichten te laat, maar liep grotendeels in de pas met de Europese en internationale ontwikkelingen. In sommige opzichten liep het zelfs voorop, zeker op cultureel gebied, als we denken aan De Stijl van Theo van Doesburg (1883-1931) en Piet Mondriaan (1872-1944), die in 1917 werd opgericht, juist dankzij de Nederlandse afzijdigheid tijdens de Eerste Wereldoorlog. De neutraliteit had het nieuwe bouwen niet onderbroken, zoals in de oorlogvoerende landen wel het geval was. Deze participatie aan de Europese discussie betreft niet alleen de avant-garde en het modernisme, maar ook de traditionele of de meer reactionair-conservatieve, antimodernistische stromingen. Dat geldt voor de jaren twintig en zeker ook voor de jaren dertig.

De verwerping van de anachronistische benadering van een oudere generatie historici moet ook niet leiden tot een nieuw eenzijdig beeld door Nederland louter voor te stellen als een modern land. De modernisering en de internationalisering werden echter sterk getemperd door de crisis van de jaren dertig. Er moet rond 1930 een cesuur aangebracht worden tussen de jaren twintig (1918-1929) en de jaren dertig (1930/1933-1940). Het begin van de jaren twintig geeft, ondanks de Grote Oorlog en de instabiele situatie in Duitsland, het beeld van optimisme, dadendrang, dynamiek en levensdigheid, het utopisch verlangen naar een andere wereld. De jaren dertig geven daarentegen een ander, somberder beeld, maar er zijn genoeg redenen om deze periode als één geheel te behandelen en voor Nederland een breuk in 1918 aan te wijzen: de afloop van de Eerste Wereldoorlog bracht een nieuwe wereldorde, het Verdrag van Versailles bracht een nieuw, instabiel Europees statensysteem voort en de Russische Revolutie creëerde nieuwe machtsverhoudingen en bood een nieuwe toekomst. Bovendien valt er sinds 1918/1919 zowel in de binnen- als de buitenlandse politiek een duidelijke continuïteit te constateren. Het interbellum kreeg een ander karakter door twee belangrijke binnenlands-politieke hervormingen. Ten eerste was er de pacificatie van 1917: het einde van de schoolstrijd, de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. De financiering van bijzondere scholen werd uitgebreid naar andere sectoren zoals de radio, de woningbouw, de gezondheidszorg, de werklozensteun enzovoort.²⁷ Ten tweede waren de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1918 en een jaar later voor vrouwen (passief in 1919, actief in 1922) en de invoering van evenredige vertegenwoordiging een duidelijke breuk ten opzichte van de vorige periode. Ook de verzuiling is kenmerkend voor het interbellum. In de Nederlandse samenleving was een 'apartheidscultuur' ontstaan, die zich ook op cultureel terrein manifesteerde. Dit zuilensysteem van beginselpartijen zorgde ervoor dat elke groep zich van de andere afschermd met een netwerk van levensbeschouwelijke verwante koepelorganisaties. Elke groep had zijn eigen rituelen, gewoonten, verenigingen, kranten en tijdschriften. Zo werd de onderlinge band versterkt, de achterban gemobiliseerd en konden zo veel mogelijk mensen binnen de zuil worden gehouden. Elke stroming ontwikkelde in 'eigen kring' een culturele en morele sfeer, die we nu 'identiteitspolitiek' zouden noemen.²⁸ Ook voerden intellectuelen namens hun 'zuil' het woord. Enerzijds moes-

ten ze rekening houden met hun geestelijke en politieke leiders en hun achterban, anderzijds waren ze, vooral de jongkatholieken en ongebonden intellectuelen, bezig zich uit hun bevoogdende kerkelijke achtergrond te emanciperen, een modern alternatief te formuleren voor de christelijke orthodoxie, en schreven ze vooral voor gelijkgezinden.²⁹ Dit zuilensysteem met een duidelijke confessionele en conservatieve dominantie zorgde voor politieke stabiliteit en voorkwam in zekere mate radicalisme en extremisme.³⁰ Fascisme en communisme bleven in Nederland dan ook tot in de jaren twintig grotendeels randverschijnselen. Dit veranderde in de jaren dertig, toen men – in een tijd waarin de keuze tussen communisme en fascisme en democratie steeds dringender werd – gedwongen werd om na te denken over de vraag hoe Nederland was vorm te geven in tijden van een politieke en economische crisis en hoe de democratie beschermd moest worden.

De vraag is of intellectuelen, schrijvers, geleerden en kunstenaars in Nederland zich net als elders in Europa eveneens in de woorden van de Franse filosoof Julien Benda (1867-1956) schuldig maakten aan het ‘verraad van de intellectuelen’ (naar de titel van zijn boek *La Trahison des clercs* uit 1927).³¹ De moderne, seculiere geestelijken (‘clercs’) werd verweten zich te laten meeslepen door gevaarlijke irrationele sentimenten, materiële belangen en ideologieën, zoals het nationalisme, het racisme of het ideaal van een sterke staat, of de verheerlijking van de eigen klasse of het eigen volk. Benda dacht daarbij aan intellectuelen als Maurice Barrès (1862-1923), Charles Maurras (1868-1952), Gabriele d’Annunzio (1863-1938) en Rudyard Kipling (1865-1936).³² Zij plaatsten de nationale eer boven het individuele belang. De intellectuelen zouden zich volgens Benda moeten richten op de principes en universele waarden van gerechtigheid, de waarheid en de rede, en zich niet moeten laten verblinden door macht, rijkdom en prestige. In de keuze tussen fascisme en communisme kozen vele conservatieven en confessionelen het eerste vanwege het rode gevaar en de opkomst van de democratie en de massacultuur. Anderen, zoals de filmer Joris Ivens (1898-1989), kozen nadrukkelijk voor het communisme, omdat volgens de aanhangers van dit collectieve ideaal daarin nog iets van vrije ontwikkeling en humaniteit en een antwoord op de crisis te vinden was.³³ De vraag is of dat de echte reden was.